

Z DZIEJÓW KULTU OBRAZU MATKI BOSKIEJ CHEŁMSKIEJ

I DZIEJE KULTU

Każda grupa religijna zajmująca pewną określoną przestrzeń posiada jakieś stałe miejsce święte¹. Takim wyróżniającym się miejscem na Chełmszczyźnie jest Góra Katedralna w Chełmie. Tu znajduje się jedno ze starszych sanktuariów maryjnych na wschodnich rubieżach Polski², utwierdzone wielowiekowym kultem Matki Boskiej, a w szczególności kultem cudownego obrazu Matki Boskiej Chełmskiej. Jego dzieje są odzwierciedleniem burzliwej i pełnej dramatów historii politycznej i religijnej tych terenów. Z dziejami sanktuarium i obrazu Matki Boskiej Chełmskiej związane są losy prawosławnych, greko-katolików i katolików tej części kraju. A zarazem trzech narodowości: Polaków, Ukraińców i Rosjan. Miejsce bowiem od wczesnego średniowiecza leżało na pograniczu Słowian Wschodnich i Zachodnich, a zarazem kultury Wschodu i Zachodu.

W pracy niniejszej przedstawiono zarys dziejów kultu Matki Boskiej na Górze Katedralnej, historię obrazu Matki Boskiej Chełmskiej oraz podjęto analizę wydarzeń związanych z obrazem, które w źródłach historycznych i współczesnych uznano za nadzwyczajne. Jakub Susza, późniejszy unicki biskup chełmski (1652—1685), w księdze *Phoenix redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł ożyły z 1646 r.*³, tak opisał obraz: „Malowanie tego Obrazu prawie jest misterne i Majestatu pełne. Twarz u Panny i Matki Bożej w skromności poważna, w powadze straszna i w strachu jakoś przy-

¹ J. Majka, *Spoleczne ośrodki kultu religijnego* RTK t. XVI: 1969 z. 3 s. 65.

² *Z dawna Polski Tyś Królową, Przewodnik po sanktuariach maryjnych, Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717—1983*, Szymanów 1983 s. 109.

³ *Phoenix redivivus albo obraz starożytny chełmskiej Panny y Matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł ożyły...*, pracą IMC X. Jakuba Suszy, Zamość 1646.

jemna; a serce ludzkie occultis stimulis przenikająca, i do Nabożeństwa wzbudzająca. Miernie przedługowata, wszystka czarniawa ale w swej czarności ozdobna, zgoła nigra sed formosa”⁴. I dalej: „Na prawej ręce Obrazu tego, Panna Błogosławiona, zbawienie swoje i nasze Jezusa Dzieciątka nosząc; okiem swoim Macierzyńskim, do oka jego Synowskiego, i Boskiego, per rectam lineam, z przedziwną symmetrią zmierza ... Wzdłuż ten Obraz Święty na półtora łokcia i mało coś nie na ćwierć, wszecz jest na pół piątej ćwierci; wmiąsz jakoby na dwa palce, z tablice trzech spojony. Matka i Panna Przenyjszyjsza po biodra wymalowana, całego Synaczka Jezusa, ciemno czerwoną sukienkę zwierzchnią, jakoby złotem przetykaną, a wnętrzą ciemnobłękitną odzianego, na prawej swej jakom rzekł piastuje, sama w sukienkę zwierzchnią tak też koloru ciemnoczerwonego, wnętrzą ciemnobłękitnego przybraną, z inszem obrazami, a mianowicie ze Świętym Częstochowskim Obrazem zda się koncertować”⁵. „Całe w srebro jest oprawione, ramy z fugami około Obrazu, misternie i drogocennie zrobione, z częścią pozłotą okryte; częścią kwiatami ze srebra lanymi i pozłoceniemi upstrzone...”⁶.

Obraz z postaciami Matki Boskiej i Dzieciątka Jezus należy do bizantyńskiego typu Hodegetrii czyli Matki Boskiej Przewodniczki. Obraz czczony przez wieki na Górze Katedralnej w 1915 r. został wywieziony do Rosji, gdzie zaginął. Obecnie w nastawie ołtarza głównego znajduje się kopia otaczana czcią, malowana przez Władysława Ukleję w 1938 r. Zarówno ten obraz jak i inne starsze kopie, pochodzące z kościołów i cerkwi prawosławnych i greckokatolickich, malowane w XVII, XVIII i XIX w., wzorowane są na obrazie zaginionym.

1. Charakterystyka źródeł

Podstawą opracowania dziejów kultu Matki Boskiej Chełmskiej były źródła drukowane i rękopiśmienne. Spośród drukowanych, najważniejszym jest księga Jakuba Suszy *Phoenix redivivus*, wydana po raz pierwszy w 1646 r., a następnie wznowiana w 1653 r. i 1684 r.⁸ J. Susza opisał historię obrazu Matki Boskiej Chełmskiej

⁴ *Tamże*, roz. II par. III.

⁵ *Tamże*, roz. II par. III.

⁶ *Tamże*, roz. II par. V.

⁷ *Phoenix iterato redivivus* albo obraz starożytny Chełmski Matki Bożej przez cudowne oney przy niem dzieła powtórne ożyły, a przez Naywielebniejszego JMX. Jakuba Suszę biskopa Chełmskiego y Bełskiego w Roku P. 1653. na świat wydany we Lwowie w typografii Michała Słoski.

⁸ *Phoenix Tertiatu Redivivus Albo Obraz Starożytny Chełmski Panny y Matki Przenaswietszey, Stawą Cudownych swoich dzieł potrzebie*

i związane z nim legendy. Podał także opisy 693 cudów, które dokonały się od XIII w. do początku 1685 r. Te trzy księgi J. Suszy zawiera także *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny ...*⁹ wydana w 1780 r. staraniem biskupa Maksymiliana Ryłły. W księdze zamieszczono też opisy jedenastu cudów z lat 1696—1752 oraz kronika przygotowań do koronacji i relacja o uroczystości. Pierwszych pięć cudownych wydarzeń opisanych przez J. Suszę podaje także J. Gałatowski w księdze *Nebo novoje ...* wydanej we Lwowie w 1665 r.¹⁰ Materiały do kultu obrazu z XIX w., a zwłaszcza z jego drugiej połowy dostarczają liczne publikacje rosyjskie, także kalendarze, np. *Cholmskij Narodnyj Kalendar* wydawany od 1885 do 1915 r.¹¹ Najobszerniejsze książki poświęcone kultowi Matki Boskiej Chełmskiej napisał A. Budilovič¹² i Gr. Olchovskij¹³. W pracy wykorzystano wspomnienia Stefana Brykczyńskiego, dotyczące roku 1863 w Chełmie¹⁴. Swoje wrażenia z pobytu na Górze Katedralnej na początku XX w. opisał również Władysław Reymont¹⁵.

Informacje o kulcie Matki Boskiej Chełmskiej z pierwszej połowy XX w. zostały podane przez Kazimierza Czernickiego¹⁶. Opisał on okres pierwszej wojny światowej i pierwszych lat po jej zakończeniu. Wiele wiadomości, zwłaszcza dotyczących uroczystości odpustowych dn. 8 września z lat 1922—1980, dostarczają „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”¹⁷. Okres drugiej wojny światowej znany jest z publikacji ukraińskich i niemieckich. Informacje o Matce Boskiej Chełmskiej zawiera „Chołmskij Cerkowno-Narodnyj Kalendar” z lat 1940—1943¹⁸. O obrazie pisał także m. in. biskup prawosławny Ilarion¹⁹. Okres po drugiej wojnie opracowa-

ożyły. *Pracą Jaśnie Przewiel. J.M.X. Jakuba Suszy Episkopa Chełmskiego y Bełskiego, Archimandryty Zydyczyńskiego Z Dozwoleniem Wrzędu należytego, Roku MDCLXXXIV. Na Świat Wydany. W Drukarni Akademiej Zamoyskiej.*

⁹ M. Ryłło, *Koronacja cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w chełmskiej katedrze obrządku greckiego...*, Berdyczów 1780.

¹⁰ J. Gałatowski, *Nebo Novoje z novymi zvjezdami sotvorennoje*, Lwów 1665.

¹¹ *Cholmskij Narodnyj Kalendar* 1885—1915, 1923—1927.

¹² A. Budilovič, *Cholmskaja čudotvornaja ikona Bożej Materi*, Warszawa 1892 ss. 171.

¹³ Gr. Olchovskij, *Kratkoe skazanie o cholmskoj čudotvornoj ikone Bożej Materi i byvsich ot nieja čudiesach*, Cholm 1899 ss. 35.

¹⁴ S. Brykczyński, *Moje wspomnienia rok 1863*, Warszawa 1936 s. 120—124.

¹⁵ W. Reymont, *Z ziemi chełmskiej. Wrażenia i notatki*, Warszawa 1927 s. 103.

¹⁶ K. Czernicki, *Chełm, przeszłość i pamiątki*, Chełm 1936 s. 36—45.

¹⁷ WDL, 1922—1980.

¹⁸ „Cholmskij Cerkovno-Narodnyj Kalendar”, 1940—1943.

¹⁹ Ilarion, *Prečista vernulasia znov do Cholma!*, Cholm 1943 s. 20.

no tutaj w oparciu o „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, a także artykuł Kazimierza Bownika zamieszczony w „Biuletynie Informacyjnym Solidarności Regionu Chełmskiego”²⁰. Pieśni i modlitwy omówiono w oparciu o materiały udostępnione w kościele N. M. P. oraz za „Tygodnikiem Ilustrowanym”²¹, *Bogogłasnikiem*²², *Kalendarzem Prawosławnym*²³ i innymi²⁴. Pomocne były także źródła rękopiśmienne przechowywane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie. Akta Konsystorza grecko-katolickiego, pochodzące z lat 1604—1875, zawierają m. in. akta notariusza publicznego Stolicy Apostolskiej z lat 1645—1669 gdzie stwierdzono „cudowność” obrazu Matki Boskiej Chełmskiej²⁵. Natomiast akta Bractwa w Chełmie prowadzone od r. 1743 zawierają odpisy dokumentów dotyczących Bractwa wydanych przez Stolicę Apostolską w XVII w.²⁶ Z lat 1793—1845 pochodzą akta: Bazylianie w Chełmie. Należy wspomnieć ubocznie o rękopisach zaginionych lub niedostępnych, a znanych pośrednio poprzez autorów opracowań. Należą do nich m. in. *Diptichon* i *Ewangelia Pergaminowa* — cytowane przez J. Suszę, a także *Diariusz czyli Dziennik Ks. Porfirego Ważyńskiego* — cytowany m. in. przez A. Budiloviča²⁷. Informacje dotyczące kultu Matki Boskiej Chełmskiej w tym opracowaniu pochodzą również z relacji ustnych księży proboszczów kościoła Najświętszej Maryi Panny: Marcelego Mrozka i Kazimierza Bownika. W latach 1979—1980 autor artykułu przeprowadził w tym rejonie badania terenowe. Dotyczyły one przede wszystkim odpustów i pielgrzymek, więzi społecznej, tych jej aspektów które odnoszą się do wspomnianych manifestacji życia religijnego.

2. Historia kultu cudownego obrazu Matki Boskiej Chełmskiej

Początki kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej nie są dobrze zbadane. Nie wiadomo dokładnie kiedy obraz ten (ikona) znalazł

²⁰ K. Bownik, *Góra Chełmska w służbie Narodu i Kościoła*, „Solidarność, Biuletyn Informacyjny Regionu Chełmskiego”, Chełm 8 09 1981 s. 2—6.

²¹ TI 1862 z. 5 s. 18.

²² *Bogogłasnik*, Warszawa 1969 s. 213—128.

²³ *Pravoslavnyj Kalendar* 1973, Warszawa 1973 s. 181.

²⁴ Gr. Olchovskij, *Kratkoe skazanie o cholmskoj čudotvornoj ikone Bożiej Materi i byvsich ot nieja čudiesach*, Cholm 1899 s. 38—39. *Cholmskaja čudotvornaja ikona Bożiej Materi*, Warszawa 1930 s. 3—5. „Cholmskij Pravoslavnyj Narodnyj Kalendar na 1943 rik”, Cholm 1943 s. 65. *Akafist Presviatoj Bogorodice pred jeja Čudotvornoju Ikonuju Cholmskoju*, Warszawa 1962 ss. 16.

²⁵ WAPL, Konsystorz grecko-katolicki, sygn. 5.

²⁶ WAPL, *Bractwa w Chełmie*, sygn. 1.

²⁷ A. Budilovič, *dz. cyt.*, s. 145.

się w Chełmie. Wiadomości o jego dziejach do r. 1680 podaje Jakub Susza w księdze *Phoenix*. Przy opisie początków autor opiera się na legendach, a także na rękopisach, które nie zachowały się do czasów obecnych. Legendy podane przez J. Suszę przypisują autorstwo obrazu św. Łukaszowi. Miał go przywieźć z Chersonu Włodzimierz książę kijowski i ofiarować do cerkwi w Chełmie²⁸. Legendy o cudownym namalowaniu obrazu przez św. Łukasza są charakterystyczne także dla niektórych innych obrazów (np. Matki Boskiej Częstochowskiej) i mają swój bizantyjski rodowód²⁹. Pisarze prawosławni natomiast dowodzili, że obraz przywozła z monasteru kijowskiego Teodora, siostra Daniela Romanowicza. Inna wersja utrzymuje, że obraz przywiózł książę Włodzimierz z Owruca³⁰. Halicko-wołyński latopis z XIII w. podaje, że cudowną ikonę Bogurodzicy otrzymał Daniel od siostry Teodory z Fiedorowskiego monasteru, jednakże spłonęła ona wraz z innymi ikonami w czasie pożaru cerkwi św. Jana³¹. Tenże latopis pod r. 6768 (1260) informuje, że Daniel „zbudował olbrzymią cerkiew w Chełmie — grodzie w imię Przenajświętszej Marii Panny, która była tak samo piękna jak poprzednie, i umieścił w niej precudowne ikonę”³². Jakub Susza powołując się na dokument z 1262 r. o fundacji wsi Pokrova (nie zachowany), którą książę Lew Wasilkiewicz „do cerkwi i Obrazu Panny Najświętszej Chełmskiej uczynił”³³. Do zadusznej książki „diptichon”, która znajdowała się w cerkwi katedralnej Bogurodzicy, według naocznego świadka, wpisani byli m. in. książęta litewscy Lubart, Koriat, Olgimontowie, Sanguszkowie, Zbarascy, Ostrogscy, książęta chełmscy i bełzcy, a także metropolici kijowscy: Piotr (1437 r.), Theognoftus (1320 r.), Alexis (1340 r.)³⁴.

Podania i legendy przypisywały cudownej ikonie Matki Boskiej Chełmskiej uratowanie od najazdu Tatarów w XIII w. poprzez umieszczenie ikony na wieży cerkwi. Stare kroniki halicko-wołyńskie potwierdzają najazdy Tatarów i nieskuteczne oblężenie Chełma w 1240, 1256 i 1261 r. — nic jednak nie wspominają o

²⁸ J. Susza, *dz. cyt.*, roz. II par. II.

²⁹ S. Bułgakow, *Ikona i kult ikon w Prawosławiu*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1975 nr 1—2 s. 36, także: E. Snieżyńska-Stolot, *Geneza, styl i historia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej*, „Folia Historiae Artium” t. IX; 1973, s. 36.

³⁰ E. Nowakowski (Wacław z Sulgustowa), *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902 s. 86.

³¹ *Pamiętniki literatury drevniej Rusi XIII vek*, Moskwa 1981, s. 346—347.

³² *Pamiętniki*, *dz. cyt.*, s. 347.

³³ J. Susza, *dz. cyt.*, roz. II par. II.

³⁴ *Tamże*, roz. IV cz. I.

cudownej ikonie³⁵. Legenda ta ma wspólny wątek z legendami o innych cudownych ikonach, które rozpowszechniły się od IV w. w Bizancjum i mówiły o uratowaniu miast przed najazdem wrogów przez umieszczenie świętego przedmiotu na wieży³⁶. Według legendy, podczas jednego z najazdów Tatarzy mieli porwać obraz zadając mu rany (za co zostali ukarani ślepotą) i porzucić w rozpadlinę skał wapiennych, gdzie przeleżał całe stulecie. Po profanacji pozostały ślady na obrazie, opisane przez J. Suszę: u Maryi — wgłębienie na policzku, ślady cięć szablą na lewym ramieniu, ułamek żelazca tkwił pomiędzy palcem wielkim i wskazującym lewej ręki, u Dzieciątka — wydrążenie od strzały z łuku na jednym z palców prawej ręki oraz na nóżce. Legenda ta podobna jest do wielu innych rozpowszechnianych od IV w. na Wschodzie (Bizancjum) i od VI w. na Zachodzie. Opowiadały one o zranieniu świętego obrazu przez niewiernych (Żydów, Tatarów, Saracenów) po których pozostały widoczne znaki³⁷.

Jakub Susza powołując się na „Ewangelię starożytną pergaminową” pisze, że dn. 6 grudnia 1416 r. starosta chełmski Aleksander Bieli ofiarował „dwa korcy miodu Przeczystej Bogarodzicy Chełmskiej Cerkwi, do katedry wiecznie i nieporuszenie”³⁸. Po synodzie w Brześciu 1596 r. chełmska cerkiew katedralna Bogurodzicy przeszła w ręce greko-katolików. Jakkolwiek pierwsze wzmianki oparte na legendach i rękopisach dotyczące kultu Matki Boskiej Chełmskiej odnoszą się do początku XI w., to pewne wiadomości o Jej kulcie pochodzą z początku XVII w. Przekazał je Jakub Susza przybyły do Chełma w 1639 r. (od 1652 r. biskup greko-katolicki)³⁹. Opisując cuda za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej pod rokiem 1616 pisze o uwolnieniu od czarów służącej z Roztoki koło Chełma. Pierwsza księga opisująca historię kultu cudownego obrazu i cuda pt. *Phoenix* napisana przez J. Suszę została dedykowana Aleksandrowi Sanguszcze i wydana w Zamościu w 1646 r. Drugie wydanie, które ukazało się w 1653 r. we Lwowie dedykowane jest królowi Janowi Kazimierzowi. Trzecie — królowi Janowi III a drukowano je w Zamościu w 1684 r.⁴⁰ Pierwszych pięć cudownych wydarzeń opisanych przez J. Suszę, podaje także J. Galatowski w księdze *Nebo novoje*, wydanej w 1665 r. we Lwowie⁴¹.

Duże zasługi dla rozwoju kultu Matki Boskiej Chełmskiej miał biskup unicki Metody Terlecki. W 1639 r. sprowadził on do Chełma

³⁵ *Ipatijevska Letopis*, Petersburg 1908 t. 2 s. 842—852.

³⁶ E. Snieżyńska-Stolot, *dz. cyt.*, s. 36.

³⁷ *Tamże*, s. 20—25.

³⁸ J. Susza, *dz. cyt.*, cz. III roz. I.

³⁹ *Encyklopedia kościelna*, Warszawa 1904 t. XXVII s. 167—168.

⁴⁰ *Księga Pamiątkowa Marjańska*, Lwów 1905 t. II cz. I s. 140—141.

⁴¹ J. Galatowski, *dz. cyt.*

zakon bazylianów, osadzając ich przy katedrze⁴². Nakazał również spisywanie cudownych wydarzeń w specjalnej księdze. Bp M. Terlecki skierował prośbę do nuncjusza apostolskiego w Warszawie o zem opiekował się J. Susza. Dnia 16 maja 1651 r. obraz wraz z obowyznaczenie komisji potwierdzającej cudowność obrazu. Wyznaczona komisja pod przewodnictwem Pawła Owłuczynskiego, bpa samborskiego i koadiutora w Przemyślu, dn. 22 lipca 1646 r. uznała obraz Matki Boskiej Chełmskiej za cudowny⁴³. Do rozwoju kultu przyczyniały się także dwa bractwa założone przez bpa M. Terleckiego w 1648 r.: Bractwo Niepokalanego Poczęcia N.M.P. i Bractwo Narodzenia N.M.P. Należeli do nich zarówno unicy i rzymskokatolicy⁴⁴. Na podstawie umowy w Zborowie z 1648 r. cerkiew katedralna została przyznana dyzunitom. Dnia 28 stycznia 1650 r. cudowny obraz ukryto. Natomiast dn. 10 lutego 1650 r. metropolita kijowski Kossow przejął cerkiew, wyznaczając na biskupa księdza prawosławnego Dionizego Bałabana. Odnaleziono wtedy i przejęto cudowny obraz⁴⁵. Wskutek starań Jana Suszy, Jan Kazimierz dn. 25 kwietnia 1650 r. wysłał z Lublina list i komisję, które przejęła cudowny obraz i przewiozła go do króla. Obrazem królewskim dotarł pod Sokal. Tam wystawiono go w namiocie w dzień Wniebowstąpienia Pańskiego. Następnie wystawiono go w obozie pod Beresteczkiem, gdzie wojsko „trwało długo na modlitwie w nocy swoje supliki klęcząc, już krzyżem leżąc Panie Najświętszej prezentujące”⁴⁶. Przed obrazem Matki Boskiej Chełmskiej jako wota składano chorągwie zdobyte w walce. Po tym zwycięstwie, przypisywanym wstawiennictwu Matki Bożej Chełmskiej, poeta Michał Krasuski napisał wiersz *Tryumfującej Maryi, w swoim Obrazie Chełmskim (który miał Najjaśniejszy król Jego M. Jan Kazimierz w Obozie Beresteckim) Tatarów i buntowniczej Ukrainy, zwycięzca Laurus*⁴⁷. Wiersz ten opublikowano wraz z innymi utworami na cześć Matki Boskiej Chełmskiej w książce *Regina Poloniae, Virgo Dei Mater, Maria* w 1669 r. w Kaliszu. O Matce Boskiej Chełmskiej pisał także Samuel ze Skrzypny Twardowski w utworze: *Woyna domowa z Kozaki i Tatarzy*⁴⁸.

Po bitwie beresteckiej obraz wystawiono w kościele katedralnym we Lwowie — a król modląc się przed nim dziękował za zwycięstwo. Matka Boska Chełmska otrzymała po tej bitwie nazwę „wojennej”. Ze Lwowa obraz powędrował z królem do Warszawy,

⁴² WAPL, Bazylianie w Chełmie s. 6/7.

⁴³ WAPL, Konsystorz greko-katolicki, sygn. 5.

⁴⁴ WAPL, Bractwa w Chełmie, sygn. 1.

⁴⁵ J. Susza, *dz. cyt.*, cz. II roz. I par. I.

⁴⁶ *Tamże*, cz. II roz. II par. II.

⁴⁷ *Tamże*, cz. II roz. II par. VI.

⁴⁸ Samuel ze Skrzypny Twardowski, *Woyna domowa z Kozaki i Tatarzy*, Kalisz 1681.

gdzie wystawiono go w kaplicy zamkowej. Jan Kazimierz pisał wówczas o obrazie: „A widząc, że już za łaską Bożą i poważną Bogarodzicielki przyczyną, której ten Chełmski Obraz w obozie naszym mieliśmy przy sobie, niebezpieczeństwa od nieprzyjaciół naszych są poniekąd uprzątńnione”⁴⁹. Dnia 29 lipca 1651 r. król przekazał cerkiew katedralną w Chełmie unitom. Jakub Susza pojechał z Warszawy z cudownym obrazem do Lublina, gdzie wystawiono go w cerkwi, a dn. 29 kwietnia 1652 r. witany przez tłumy przybył do Chełma. „A kiedy przez Rynek i Ulice Miejskie, Matka Boża, na szlachetnych niesiona ramionach, do Katedralnej postępowiała cerkwi, Kler Rzymski po łacinie, Grecki po Słowiańsku Te Deum Laudamus, na przemiany ze swojemi wyspiewywali kantorami”⁵⁰. Po rebelii ukraińskiej w Batohu, na prośbę Jana Kazimierza obraz przywieziono do Lublina, a następnie do Warszawy. Wyprawę wojenną jednak odłożono. W tym czasie w stolicy szerzyła się zaraza a król opuszczając zamek zabrał obraz ze sobą. Udał się z nim do Skierniewic, a następnie do Łowicza i do Wielkopolski⁵¹. Pod koniec 1652 r. pojechał na Litwę do Grodna a następnie do Kobrynia i Brześcia. W 1653 r. król odprawiawszy w Brześciu sejm udał się z cudownym obrazem do Lwowa, na Gliniany, pod Kamieniec i Żwaniec⁵². Po zwinięciu obozu pod Żwańcem przekazał obraz bpowi J. Suszy, który z podkanclerzym litewskim Kazimierzem Sapiehą przywieźli go do Chełma: Już jednak w r. 1656 J. Susza w obawie przed wojskami szwedzkimi i moskiewskimi pojechał z cudownym obrazem pod Brześć Litewski i Łęczną. W rok później, w obawie przed „wojskami Ukrainy” udał się do Bełza, Zamościa, Tyszowiec, Tomaszowa, Rawy i Magierowa. W tym samym roku przebywał z obrazem także w Kolemzczykach nad Bugiem wówczas gdy w Chełmie rozprzestrzeniała się zaraza⁵³.

Gdy wojska moskiewskie opanowały Brześć w 1660 r. J. Susza wywiózł obraz do monasteru bazyliańców w Żydczynie⁵⁴. Wtedy to Sebastian Nicewicz, złotnik z Lublina wykonał sukienki dla Matki Bożej i Dzieciątka, szyte srebrnymi i złotymi nićmi. Sukienki pokryte były artystyczną podobizną haftu i obrzeżone koronkami ze złotych nici. Na tych pierwszych sukienkach były jeszcze dru-

⁴⁹ J. Susza, *dz. cyt.*, cz. II roz. III par. VIII.

⁵⁰ *Tamże*, cz. II roz. III par. IX.

⁵¹ E. Livotov, *Kratkoje skazanie o Cholmskoj Čudotvornoj Ikonie Božiej Matjeri*, Chełm 1899 s. 15.

⁵² J. Susza, *dz. cyt.*, Cd nr 202, 203, 204, 205 (ponieważ brakuje numeracji stron, w przypisach podano numery cudów).

⁵³ *Tamże*, Cd nr 72.

⁵⁴ *Tamże*, Cd nr 249.

gie, zewnętrzne, a obraz osłonięty kratą znajdował się po lewej stronie ołtarza przed prezbiterium⁵⁵.

W 1672 r. obraz znajdował się w obozie wojennym króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Następnie przeniesiono go do Chełma, aż do najazdu Szwedów za panowania Augusta II. Wtedy ukryto obraz i przewieziono go przez Klesztów do Zamościa. „Ordynat z Jaśnie Wielmożną Małżonką swoją twierdzili, że forteca Zamojska od nieprzyjaciół jest teraz najbezpieczniejsza, gdy Matki Boskiej Obraz między murami fortecy Zamojskiej jest ulokowany”⁵⁶. Matce Boskiej Chełmskiej przypisywano cudowną obronę twierdzy zamojskiej. Lata późniejsze to okres względnego spokoju na kresach Rzeczypospolitej i cudowny obraz przebywał stale w Chełmie. W latach 1720—50 złotnik W. Jode wykonał do chełmskiej katedry antepedium z blachy srebrnej, z trybowaną sceną holdu składanego przez Jana Kazimierza z orszakiem Matce Boskiej Chełmskiej po bitwie pod Beresteczkiem w 1651 r.⁵⁷

Na sejmiku ziemskim dn. 2 sierpnia 1738 r. przygotowano list do papieża Klemensa XII z prośbą o zezwolenie na koronację obrazu. Pod listem tym podpisali się m. in. Michał Potocki, Karol Sapieha i Jan Zamojski⁵⁸. Do koronacji jednak nie doszło z powodu śmierci papieża. Za bpa Pawła Wołodkowicza w 1735 r. rozebrano starą katedrę i rozpoczęto budowę nowej. Prace budowlane dokończył w 1756 r. bp Maksymilian Ryłło (po przeniesieniu Wołodkowicza do diecezji włodzimierskiej). Dnia 17 stycznia 1765 r. poselstwo Ziemi Chełmskiej wystarało się w Rzymie o dekret koronacji obrazu, wydany przez papieża Klemensa XIII⁵⁹. W ogłoszonym liście pasterskim dn. 25 stycznia M. Ryłło wyznaczył na koronację dzień 15 września 1765 r. Kościół bogato przybrano: „A najprzód Wielki Ołtarz cały był ubrany karmazynowym aksamitem z galonami złotymi i franclami także złotymi, gdzie tron i baldachim bogaty był wystawiony, pod którym Obraz Matki Boskiej ulokowano, między rześistym światłem z jarzących świec na liktarzach srebrnych”⁶⁰. Przy kaplicy nawy bocznej umieszczono „sześć obrazów na których przedniejsze cuda Matki Boskiej przy tutejszym obrazie oświadczone były”, m. in. uratowanie Chełma od Tatarów i zwycięstwo pod Beresteczkiem. Jeden z obrazów przedstawiał metropolitę Rusi Izydora, który po powrocie z Kon-

⁵⁵ W. Gomulicka, *Matka Boska Chełmska* s. 7 (brak roku i miejsca wydania); J. Susza, *dz. cyt.*, Cd nr 6, 449.

⁵⁶ M. Ryłło, *dz. cyt.*, roz. I par. V—VI.

⁵⁷ S. Michalczyk, *Srebrne antepedium w kościele pokatedralnym w Chełmie*, w: „Roczniki Humanistyczne KUL. Prace z Historii Sztuki” t. 10: 1961 z. 3 s. 95—100.

⁵⁸ M. Ryłło, *dz. cyt.*, roz. II.

⁵⁹ *Tamże*, roz. II.

⁶⁰ *Tamże*, roz. III par. I.

cylium Florenckiego (1439 r.) ogłosił zjednoczenie kościoła greckiego z katolickim i odprawiał mszę w chełmskiej katedrze przed cudownym obrazem⁶¹. Korony wykonane kosztem Rzewuskich i przyozdobione klejnotami przez wojewodzinę Potocką — zostały poświęcone w Rzymie. Uroczystości koronacyjne odbyły się przy biciu dzwonów we wszystkich chełmskich kościołach i wystrzałach trzydziestu armat. Koronę dla Matki Boskiej niosła do katedry Anna Rzewuska — wojewodzina wołyńska, a dla Jezusa — Zuzanna z Rzewuskich Ledóchowska — kasztelanowa wołyńska. Koronacji dokonał abp smoleński Herakliusz Lisański „... po Mszy Świętej podług przepisania wyżej położonego ceremoniału Rzymskiego, koronacja obrazu cudownego Matki Boskiej nastąpiła, po odprawionych modlitwach zaczęto śpiewać Te Deum Laudamus przy nieustannym armat przez altylerję po wałach zamku tutejszego rozstawioną odgłosie: rozdawane za tym były metalle Matki Boskiej złote, srebrne, mosiężne i cynowe, tudzież obrazy na różnych materiałach i na papierze wybijane większej i mniejszej miary”⁶². Potem odbyła się procesja, w której „Prześwietni ziemianie chełmscy na wspaniałym tjatrum bogatemi materjami przybrąnym, pod baldachimem Obraz Matki Boskiej nieśli w procesyji, rześistym światłem z jarzących świec otoczony”⁶³. Koronację opisał Maksymilian Ryłło w księdze, która została wydana w 1780 r. w Berdyczowie. Książkę o koronacji wydali także bazylianie w Wilnie w 1765 r.⁶⁴

Przez cały XVII i XVIII w. świętem Matki Boskiej Chełmskiej był „Fest” w dniu Narodzenia Najświętszej Maryi Panny — ósmym września. Na święto to przybywano konno i pieszo. Przywożono wówczas przed obraz chorych. W dzień ten spisywano cudowne łaski doznane za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej. O łaski proszono modląc się przed cudownym obrazem na klęczkach bądź też leżąc krzyżem. Gdy obraz znajdował się poza katedrą i można go było dotknąć, dla uzyskania łaski całowano go. Za łaski dziękowano modlitwą, leżąc krzyżem przed obrazem, ofiarowywano wota (najczęściej „tablice srebrne”, klejnoty) i odbywano piesze pielgrzymki. Ku czci Matki Boskiej Chełmskiej, śpiewano akatisty w postawie stojącej. Część akatistu śpiewano w Wielką Sobotę a całość w Zwiastowanie NMPanny⁶⁵. W pierwszej połowie XVIII w. kanonik kijowski Ignacy Olszowski napisał wiersz na cześć Matki Boskiej Chełmskiej, zaczynający się od słów: *Gwiazdo na Chełmskim Olympie świecąca* ..., który Wacław Wójcik zamieścił w 1862

⁶¹ *Tamże*, roz. III par. I.

⁶² *Tamże*, roz. IV.

⁶³ *Tamże*, roz. IV.

⁶⁴ *Augustissimae Coelorum Terrarumque Reginae... Mariae in Effigie sua Chelmensi*, Wilnae, typis S. R. M. Monach. Basilianorum, 1765.

⁶⁵ *Encyklopedia kościelna*, t. I Warszawa 1873 s. 86.

r. w „Tygodniku Ilustrowanym”⁶⁶. Koniec XVIII w. to okres dramatyczny dla dziejów Rzeczypospolitej. Góra Katedralna była miejscem, gdzie biskupi grekokatoliccy wraz z wiernymi modlili się o wolną ojczyznę. Dnia 11 lipca 1791 r. przybył do katedry Tadeusz Kościuszko, witany przez bpa Porfirego Ważyńskiego, i modlił się przed obrazem Matki Boskiej Chełmskiej⁶⁷. Po trzecim rozbiore Chełm znalazł się pod zaborem austriackim. W 1809 r. miasto zajęły wojska Księstwa Warszawskiego. Po wyznaczeniu bazylianina Ferdynanda Ciechanowskiego na biskupa, w katedrze śpiewano codziennie pieśni za „Najjaśniejszego Pana”⁶⁸. Po ogłoszeniu konfederacji dn. 28 czerwca 1812 r. bp F. Ciechanowski w liście pasterskim pisał: „Ojczyzna z popiołów powstała! Polska ożyła ...” nakażywał równocześnie odprawienie supplikacji i odśpiewanie psalmu czterdziestego piątego⁶⁹. Nadzieje na niepodległą Polskę nie ziściły się a Chełm znalazł się wówczas pod zaborem rosyjskim.

W pierwszej połowie XIX w. zaznaczyły się tendencje do zmian w przynależności administracyjnej diecezji i w wyposażeniu katedry. Dnia 3 lutego 1830 r. diecezja chełmska została wyłączona przez papieża Piusa VIII z metropolii halicko-lwowskiej pod wpływem nacisku rządu rosyjskiego i poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej⁷⁰. Cerkiew katedralna pod względem wyposażenia upodabniała się do kościoła katolickiego. Cudowny obraz znajdował się w nastawie ołtarza głównego. Według rozporządzenia reskryptu Komisji Rządowej z dn. 11 kwietnia 1836 r., w katedrze — za rządów bpa Filipa Szumborskiego wprowadzono ikonostas w 1839 r. — cudowny obraz Matki Boskiej Chełmskiej nadal umieszczony był jednak w nastawie ołtarza⁷¹. Podczas nabożeństw, szczególnie odpustowych, wierni na kolanach wchodzili przez boczne drzwi ikonostasu i tak przechodzili obok cudownego obrazu odmawiając modlitwy i bijąc pokłony do ziemi; wychodzili zaś drugimi drzwiami ikonostasu. Podczas odpustów, które tak jak poprzednio odbywały się dn. 8 września obchodzono wokół na kolanach (nieraz kilkakrotnie) także katedrę⁷².

W pierwszej połowie XIX w. do Matki Boskiej Chełmskiej śpiewano akatist *Wieczna Obrono ludzi utrapionych* — który w końcu XIX w. został podany po rosyjsku przez Dżułyńskiego w książeczce misyjnej i nosi tytuł *Vičnyj Pokrove*. Natomiast w 1846 r. ukazała

⁶⁶ TI 1862 t. V s. 18.

⁶⁷ A. Budilovič, *dz. cyt.* s. 145.

⁶⁸ WAPL, Konsystorz greko-katolicki, sygn. 20.

⁶⁹ *Tamże*, sygn. 17.

⁷⁰ *Historia kościoła w Polsce*, Poznań 1978 t. II cz. 1 s. 507.

⁷¹ Gr. Olchovskij, *dz. cyt.*, s. 18.

⁷² *Tamże*, s. 17—19.

się drukiem *Pieśń do Najświętszej Panny Maryi w obrazie chełmskim* ⁷³.

Chełmska katedra była miejscem gdzie manifestowano swe uczucia patriotyczne, szczególnie podczas odpustów na cześć Matki Boskiej Chełmskiej. Dnia 8 września 1861 r. zgromadzeni w katedrze podjęli śpiew *Boże coś Polskę* ⁷⁴. Oddziały powstańcze Cieszkowskiego i Ruckiego w czerwcu 1863 r., witane przez ludność i duchowieństwo greckokatolickie i katolickie, udały się na nabożeństwo do chełmskiej katedry ⁷⁵. Sytuacja greko-katolików po powstaniu uległa pogorszeniu, zwłaszcza gdy dyrektorem Komisji Rządowej Wyznań i Oświecenia Publicznego został książę Włodzimierz Czerkawski. We wrześniu 1863 r. wywieziono bpa Jana Kałińskiego w głąb Rosji, gdzie zmarł ⁷⁶. Polityka carska doprowadziła do likwidacji unii. Z inicjatywy Marcelego Popiela została zredagowana wiernopoddająca prośba o przywrócenie prawosławia. Unia została zniesiona ukazem z dnia 11/23 maja 1875 r. Powstała diecezja warszawsko-chełmska. Wikariuszem generalnym z tytułem biskupa lubelskiego i siedzibą w Chełmie został Marcele Popiel ⁷⁷. Natomiast dn. 28 czerwca 1905 r. decyzją Świętego Synodu utworzono diecezję chełmską ⁷⁸. Matka Boska Chełmska do likwidacji unii, a zwłaszcza po niej uważana była za ostatnią ostoję unitów ⁷⁹.

W latach 1874—1878 przeprowadzono kapitalny remont katedry. W tym okresie cudowny obraz Matki Boskiej Chełmskiej znajdował się w cerkwi św. Mikołaja, gdzie ustawiono go na ołtarzu w osobnej szafce ⁸⁰. Z soboru usunięto elementy wyposażenia łacińskiego. Wtedy też wywieziono antepedium ze sceną hołdu Jana Kazimierza przed Matką Boską Chełmską do zbrojowni Orużejnaja Pałata w Moskwie ⁸¹. Dnia 11 maja 1878 r. przeniesiono znów cudowny obraz z cerkwi św. Mikołaja do soboru. Umieszczono go w głównym pięciorzędowym ikonostasie nad carskimi wrotami i ikoną Ostatniej Wieczerzy. W czasie nabożeństw opuszczano cudowny obraz na dół i każdy z wiernych mógł go ucałować. Do r. 1891 na cudownym obrazie pozostawała sukienka wykonana w r. 1660. Później ozdobiono ikonę nową ryzą. Wykonano ją w stylu ruskim z XVI w. ze srebrnej tłoczonych blachy, ozdabiając emalią z różnokolorowymi kamieniami. Pod obwódka z blachy zapisano

⁷³ *Księga Pamiątkowa Marjańska*, s. 219, 140—141.

⁷⁴ B. Zimmer, *Miasto Chełm*, Warszawa 1974 s. 128.

⁷⁵ S. Brykczyński, *dz. cyt.*, s. 120.

⁷⁶ B. Zimmer, *dz. cyt.*, s. 141.

⁷⁷ P. N. Batjuškov, *Cholmskaja Rus'*, S. Petersburg 1887 s. 209—211.

⁷⁸ *Cholmskij Narodnyj Kalendar na 1911 god*, Cholm 1910 s. 67.

⁷⁹ *Księga Pamiątkowa Marjańska*, s. 221—222.

⁸⁰ Gr. Olchovskij, *dz. cyt.*, s. 20.

⁸¹ K. Czernicki, *dz. cyt.*, s. 46.

modlitwę: *Pod Twoją miłość przybywamy Bogarodzica Matko*. Dla ikony wykonano nową szafkę z drewna palisandrowego ⁸².

Poświęcenie i nałożenie nowej ryzy nastąpiło na „prazdnik Priečystoj” dn. 8 września 1891 r. przy udziale archierejów: chełmsko-warszawskiego — Leontija, lubelskiego — Flawiana oraz wołyńskiego i żytomirskiego — Modesta ⁸³. Starą sukienkę przywdziano na kopię cudownej ikony Matki Boskiej Chełmskiej w muzeum cerkiewno-archeologicznym. Znad głowy Dzieciątka zginęła jednak złota korona. Na prawym ramieniu Matki Boskiej *на sukni* zawieszony był order Orła Białego. W 1903 r. na sukni ikony przewieszono złoty napiersiowy krzyż — dar protojereja Joana Goszawskiego, pierwszego zwierzchnika chełmskiego soboru po kasacie unii ⁸⁴.

Podróżujący w 1908 r. po Chełmszczyźnie Władysław Reymont odwiedził salę muzealną a później zanotował: „W rogu sali wisi obraz cudowny Matki Boskiej Chełmskiej z XVII wieku, przez wieki czczony na Unji, ale obecnie zdegradowanej i wyrzuconej z soboru, prawdopodobnie dlatego, że jest namalowana nie po formie” ⁸⁵. Autor pomylił jednak kopię przybraną w dawną sukienkę z oryginałem wiszącym nadal w soborze. Sala muzeum z kopią cudownego obrazu była miejscem gdzie zbierało się w każdą rocznicę swego założenia Bractwo św. Bogurodzicy, powstałe 8 września 1879 r. ⁸⁶ „Prazdnik Priečystoj” gromadził dn. 8 września każdego roku największą liczbę osób. Dane co do uczestnictwa Polaków — katolików są sprzeczne. A. Budilović pisze, że w 1867 r. nie przybywali na „prazdnik” Polacy, coraz więcej natomiast uczestniczyło w nim „synów Wołynia” ⁸⁷. Gr. Olchovskij zaś pisze, że katolicy brali udział w tym święcie ⁸⁸. Pielgrzymki („krestne chody”) miały zasięg lokalny, a indywidualnie przybywali tu również pielgrzymi z Moskwy, Petersburga i Warszawy. W 1890 r. przyjeżdżający koleją do Chełma na „prazdnik” mieli 50% zniżki za przejazd. „Kompanie” przybywały nierzadko dn. 6 września i liczyły ok. 100—150 osób. Na początku pielgrzymki niesiono zwykle krzyż, mężczyźni szli z odkrytymi głowami, śpiewano pieśni i odmawiano głośno modlitwy. Całą noc spędzano na placu katedralnym lub nocowano u mieszkańców Chełma ⁸⁹. Nabożeństwa odbywały się w dniach 6, 7 i 8 września w soborze i w innych cerkwiach. Cudowną ikonę

⁸² Gr. Olchovskij, *dz. cyt.*, s. 5, 6, 21.

⁸³ *Tamże*, s. 22.

⁸⁴ W. Korałov, *Cerkovno-archeologičeskij muzej pri Cholmskom Pravoslavnom Svjato-Bogorodickom Bratstve*, Cholm 1911 s. 28.

⁸⁵ Wł. Reymont, *dz. cyt.*, s. 103.

⁸⁶ A. Budilović, *dz. cyt.*, s. 163.

⁸⁷ *Tamże*, s. 154.

⁸⁸ Gr. Olchovskij, *dz. cyt.*, s. 22.

⁸⁹ A. Budilović, *dz. cyt.*, s. 154—156.

Matki Boskiej Chełmskiej kładziono na „anałoj”. Najbardziej uroczyste były msze dn. 8 września. Po mszy porannej na placu katedralnym odbywał się „krestnyj chod”, z cudowną ikoną niesioną przez archimandrytów. Przy wystawionych stolikach na placu alumni z seminarium przyjmowali zamówienia na msze i modlitwy. Zakupywano ikony, krzyżyki, kalendarze i modlitewniki⁹⁰. Z pieśni poświęconych Matce Boskiej Chełmskiej śpiewano m. in. *Ku Presvjatoj Bogorodice Cholmskoj, Prečistaja Dievo, Mati Russkavo Kraju*. Gr. Olchovskij wylicza kilka cudownych wypadków uzdrowień osób modlących się do cudownej ikony w końcu XIX w.⁹¹ Dnia 2 września 1888 r. pokłonił się cudownej ikonie i ucałował ją car Aleksander II z małżonką Marią Fiodorowną i synem (późniejszym carem Mikołajem II)⁹².

Wybuchła pierwsza wojna światowa. Wobec nadciągających pod Chełm wojsk austriackich, w czerwcu i lipcu 1915 r. nastąpiła ewakuacja Rosjan z miasta. Wywieziono wtedy cudowną ikonę Matki Boskiej Chełmskiej a z muzeum cerkiewnego m. in. starodruki i sukienkę wykonaną w 1660 r.⁹³ Publikacje ukraińskie z okresu drugiej wojny światowej podają, że cudowną ikonę wywiózł do Moskwy protojerej Mikol Gankiewicz. Stamtąd w 1918 r. wywieziono ją do Froliwskowo Monastera w Kijowie. W 1933 r. trafiła do rąk protojereja Antonija Junaka w Kijowie, gdzie została odnaleziona i w 1943 r. przywieziona do Chełma⁹⁴. Była to kopia cudownej ikony Matki Boskiej Chełmskiej, natomiast oryginał zaginął. Wywieziona zaś sukienka, bez złotej korony, została po zakończeniu pierwszej wojny przywieziona do kraju przez bpa J. Ciepiałaka i złożona w kurii lubelskiej⁹⁵.

W latach 1915—1918 władze austriackie zamieniły sobór na magazyn wojskowy. Dnia 2 listopada 1918 r. sobór zajął oddział chełmskiej P.O.W., pod dowództwem Orlicz-Dreszera. Dnia 26 maja 1919 r. bp lubelski Marian Fulman dokonał aktu rekoncylacji świątyni, o czym przesłał depezę do Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego. Józef Piłsudski odpisał: „Dziękując za wyrażone uczucia łączę się z patriotycznym ludem chełmskim w jego radości z odzyskania dawnej katedry katolickiej. Przywiązanie do wiary ojców i gorąca miłość Ojczyzny pozwoliły ludowi przetrwać zwycięsko najsroższe prześladowania. Ze wzruszeniem przyjmuję wyraz jego niezłomnej woli, że stać będzie nadal wiernie i czynnie na straży Wschodnich Kresów Rzeczypospolitej”⁹⁶. W latach

⁹⁰ *Tamże*, s. 157.

⁹¹ Gr. Olchovskij, *dz. cyt.*, s. 35.

⁹² *Tamże*, s. 25.

⁹³ K. Czernicki, *dz. cyt.*, s. 45.

⁹⁴ Ilarion, *dz. cyt.*, s. 12.

⁹⁵ K. Czernicki, *dz. cyt.*, s. 45.

⁹⁶ *Tamże*, s. 36.

1920—1931 kościół Najświętszej Marii Panny znajdował się w rękach jezuitów. Natomiast w 1931 r. powstała parafia Mariacka. Przeprowadzono remont kościoła, przywracając mu wygląd z 1874 r.⁹⁷ W nastawie ołtarza umieszczono kopię obrazu Matki Boskiej Chełmskiej znalezionej na strychu kościelnym⁹⁸. Tę kopię wymieniono w 1938 r. na inną, wykonaną przez Władysława Ukleję (w tym samym roku), która znajduje się w ołtarzu do chwili obecnej. Kopiom umieszczonym w nastawie ołtarza wierni przypisują cudowną moc i otaczają je czcią. Na dawne miejsce wróciło srebrne antepedium upamiętniające zwycięstwo pod Beresteczkiem — przywiózł je tutaj dn. 4 września 1923 r. prezydent Stanisław Wojciechowski⁹⁹.

Odpusty na cześć Matki Boskiej Chełmskiej w dniu 8 września zwano „świętym Ziemi Chełmskiej”. W latach 1932—1939 msze odpustowe transmitowało również polskie radio¹⁰⁰. Chełm stał się najważniejszym ośrodkiem kultu maryjnego na terenie diecezji lubelskiej. Dnia 8 września 1934 r. zorganizowano tu diecezjalny Kongres Eucharystyczny¹⁰¹. Najbardziej uroczysty przebieg miały sumy odpustowe. Z ramienia władz miejskich brał w nich udział również starosta miejski. Na odpust przychodziła licznie młodzież szkolna oraz wojsko, organizacje zawodowe, religijne i społeczne. Na sumę odpustową przybywali także wierni prawosławni¹⁰².

Po wybuchu drugiej wojny światowej Chełm zajęły wojska niemieckie w dn. 8 października 1939 r. Dnia 16 listopada 1939 r. reaktywowano biskupstwo prawosławne, a dn. 19 maja 1940 r. generał gubernator Hans Frank przydzielił katedrę prawosławnym Ukraincom¹⁰³. Na wejściowej bramie umieszczono napis: „Psom, Żydom i Polakom wstęp wzbroniony”¹⁰⁴. Dnia 20 maja 1940 r. wyświęcono na biskupa Ilariona (Iwan Ohijenko) „Ukraińskiej Pravoslavnoj Cholmsko-Pidljaskoj Eparchii”¹⁰⁵. Dnia 3 września 1943 r. sprowadzono do Chełma rzekomy oryginał ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Początkowo umieszczono ją w pałacu biskupim, a następnie w cerkwi św. Andrzeja Apostoła (obecnie kościół reformatorów). Przy uroczystych nabożeństwach przeniesiono ikonę do soboru. Bp Ilarion nazwał Matkę Boską Chełmską „Opiekunkoju

⁹⁷ *Tamże*, s. 38.

⁹⁸ *Z dawna Polski Tyś Królową*, s. 109.

⁹⁹ K. Czernicki, *dz. cyt.*, s. 46.

¹⁰⁰ WDL za lata 1932—1939.

¹⁰¹ *Tamże*, 1934 nr 9 s. 301—312.

¹⁰² *Tamże*, 1937 s. 29.

także: badania terenowe.

¹⁰³ *Cholmskiej Pravoslavnyj Kalendar na 1941 rik*, Krakiv 1940 s. 53.

¹⁰⁴ K. Bownik, *dz. cyt.*, s. 5.

¹⁰⁵ *Cholmskiej Pravoslavnyj Narodnyj Kalendar na 1943 rik*, Cholm 1943 s. 83.

vsiei Ukrainskoj Zemli”¹⁰⁶. Na cześć jej powrotu ułożono pieśni i specjalne akatisty.

Dnia 27 września 1944 r. PKWN przekazał katedrę katolikom. W nastawie ołtarza głównego ustawiono replikę obrazu Matki Boskiej Chełmskiej, malowaną przez Władysława Ukleję. Po kradzieży koron i sukienki, dn. 7 lipca 1946 r. bp lubelski Stefan Wyszyński ukoronował obraz powtórnie¹⁰⁷. W księdze koronacyjnej napisał m. in. „Jej polecam siebie i miasto Chełm, duchowieństwo i lud wierny mej diecezji, Polskę całą”. Jako prymas Polski w swym pierwszym kazaniu w archikatedrze warszawskiej, abp S. Wyszyński powiedział: „Przybywam z diecezji lubelskiej [...] gdzie byłem stróżem Matki Boskiej Chełmskiej”¹⁰⁸. On też był inicjatorem zorganizowanego tu w dniach 5—8 września 1948 r. Kongresu Maryjnego. Dnia 8 września 1957 r. bp lubelski Piotr Kałwa dokonał kolejnej koronacji obrazu, po profanacji koron¹⁰⁹. W tym samym roku utworzono przy kościele NMP dekanat Chełm-Wschód. Bp Piotr Kałwa obrał sobie Matkę Boską Chełmską za patronkę pasterzowania w diecezji. Jej obraz umieścił w herbie biskupim i pieczęci. Był on także głównym organizatorem zakończenia Diecezjalnych Dni Maryjnych w kościele NMP w dniach 7 i 8 września 1964 r. Wtedy też świętowano jubileusz dwusetnej rocznicy koronacji cudownego obrazu z udziałem prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego¹¹⁰. W księdze pamiątkowej Prymas napisał: „W pielgrzymim holdzie ukoronowanej Matce Chełma i Ziemi Lubelskiej spieszę na Dni Maryjne, by wielbić zwycięską Matkę Boga — Człowieka”¹¹¹. W rok później, dn. 8 września 1965 r. odbyła się tu uroczystość oddania diecezji lubelskiej Matce Bożej. Kościół NMP był miejscem, gdzie przedstawiciele związków zawodowych »Solidarność« po natchnienie i oparcie dla swych przedsięwzięć szli do Chełmskiej Pani”¹¹². Z inicjatywy związków zawodowych zorganizowano tam dn. 3 maja 1981 r. uroczystości patriotyczne. W dniu święta Matki Boskiej Chełmskiej dn. 8 września 1981 r. wydano biuletyn/związkowy z opisem kultu i modlitwą¹¹³. W dorocznych uroczystościach odpustowych uczestniczą biskupi lubelscy i biskupi z sąsiednich diecezji. Coraz liczniej biorą w nich udział piesze pielgrzymki, zwłaszcza od 1978 r. Zasięg terytorialny pielgrzymek wyznaczają miejscowości: Włodawa, Lublin, Hrubieszów i rzeka Bug. Podczas uroczystości sprzedawane są proporzyczki i obrazki z Matką Boską Chełmską. Na cześć Matki Boskiej Chełmskiej

¹⁰⁶ Ilarion, dz. cyt., s. 16.

¹⁰⁷ WDL 1946 nr 7 s. 274.

¹⁰⁸ K. Bownik, *Sanktuarium maryjne na Górze Chełmskiej*, Chełm 1981 s. 5.

¹⁰⁹ WDL 1957 nr 8—9 s. 222.

¹¹⁰ Tamże, 1966 nr 4—8 s. 141.

¹¹¹ K. Bownik, *Sanktuarium maryjne*, s. 5.

¹¹² K. Bownik, *Góra Chełmska*, s. 6.

śpiewa się m. in. *Matko Chełmska, Zawitaj ziemi chełmskiej Władczyni*. W księgach intencji mszalnych zanotowano wiele przypadków uzdrowień i innych łask za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej. Święto Matki Boskiej Chełmskiej dn. 8 września w kościele NMP i dn. 21 września w cerkwi św. Jana Teologa są dniami wzajemnego uczestnictwa we mszach i procesjach katolików i prawosławnych. Stanowią także okazję do wzajemnych odwiedzin krewnych i znajomych.

3. Obrazy Matki Boskiej Chełmskiej w innych świątyniach

Kopia cudownej ikony Matki Boskiej Chełmskiej z końca XVIII w. znajduje się w cerkwi św. Jana Teologa w Chełmie — w ikostasie nad carskimi wrotami. Od czasu pierwszej wojny światowej jest to główny ośrodek kultu maryjnego dla prawosławnych w Polsce. W wielu cerkwiach na terenie całego kraju znajdują się kopie ikony Matki Boskiej Chełmskiej, a wierni noszą medaliki z wyobrażeniem jej postaci. Odpust prawosławny dn. 21 września na „Priečystą” gromadzi duchownych Lubelszczyzny i Podlasia, a także wiernych przybyłych głównie z Chełmszczyzny. Przed ikoną Matki Boskiej Chełmskiej śpiewa się *tropar Preswjatoj Bogorodice*¹¹⁴, *Priečystaja Dievo Mati Cholmskijaja Rusi*, *Priečistaja Dievo, Mati našego kraju*¹¹⁵ i odmawia modlitwę *Modlitwa ko Prieświatoj Bogorodice Dievie Marii*¹¹⁶.

Obrazy i ikony z Matką Boską Chełmską są rozpowszechnione zwłaszcza w kościołach i cerkwiach na Ziemi Chełmskiej. Według zarejestrowanych w katalogu zabytków na terenie powiatu chełmskiego, znajdują się one w Czuczycach (cerkiew — ikona z XVII w.), Klesztowie (kościół rzymsko-katolicki, dawniej cerkiew prawosławna i greko-katolicka; obraz z 1745 r.), Pniównie (kościół rzymskokatolicki, dawniej cerkiew prawosławna i grekokatolicka; obraz z XVIII w.), Rejowcu (kościół rzymskokatolicki; obraz z 1893 r.)¹¹⁷.

Cudowny wizerunek Matki Boskiej Chełmskiej bywał niejednokrotnie w dziejach dla wierzących pociechą w utrapieniach i nadzieją w ciężkich czasach. Znajdujący się na pograniczu prawosławnego Wschodu i katolickiego Zachodu, jest symbolem wspólnych wartości tych odmiennych kulturowo części Europy. Chociaż obraz bywał przedmiotem antagonizmów (lata 1648—1651) to we współczesnej dobie ekumenizmu i poszukiwania wspólnych prawd i wartości może być czynnikiem jednoczącym.

¹¹³ Tamże, s. 2—6.

¹¹⁴ *Cholmskaja čudotvornaja ikona Božiej Materi*, Warszawa 1930 s. 3.

¹¹⁵ *Bogoglasnik*, s. 213—218.

¹¹⁶ *Pravoslavnyj Kalendar 1973*, Warszawa 1973 s. 181.

¹¹⁷ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VIII z. 5 powiat chełmski, Warszawa 1968 s. 1—76.

II ANALIZA ŹRÓDŁA Z XVII W. DOKUMENTUJĄCEGO CUDOWNE ŁASKI ZA PRZYCZYNĄ MATKI BOSKIEJ CHEŁMSKIEJ

Od średniowiecza polskiego, cześć dla Matki Boskiej wrosła na stałe w kulturę, obyczajowość i codzienną tradycję ludową. Począwszy od XV w. tworzy się przekonanie, że Polacy są wyjątkowymi czcicielami Matki Boskiej¹¹⁸. Znamienny dla rozwoju kultu maryjnego był wiek XVII. Duży wpływ na to miały wojny obronno-religijne. W wieku tym, a zwłaszcza w jego pierwszej połowie, pojawiła się w Polsce praktyka oddawania się w niewolę Najświętszej Maryi Pannie¹¹⁹. Król Jan Kazimierz dn. 1 kwietnia 1656 r. we Lwowie obrał Maryję na Królową Korony Polskiej. Wzrosła wtedy znacznie liczba sanktuariów maryjnych. Podkreśleniem czci dla Matki Boskiej było zdobienie obrazów drogocennymi sukniami. Cudowne zaś wydarzenia spisywano w specjalnych księgach¹²⁰.

Informacje o cudach, które działy się za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej przekazał bp J. Susza w księdze *Phoenix* ... Podał w niej opis 693 cudów od XIII w. aż po r. 1685. Cztery wydarzenia cudowne miały miejsce między w. XIII do początków XVII w., pozostałe zaś w latach 1616—1685. Autor zaznaczył, że jest to tylko część cudów, które się zdarzyły. Autor wybrał je ze specjalnej księgi, do której wpisywano te wydarzenia. Osoby, które doznały łask, jak mówią opisy J. Suszy, pod przysięgą potwierdzały ich prawdziwość. Wpisów do księgi dokonywano często na „Fest”, czyli w dniu dorocznego odpustu w kościele NMP. Podczas odpustu, dn. 8 września 1649 r. wpisano 23 łaski¹²¹. Pisma zawierające opis doznanych łask, posyłano do katedry¹²². Największa ilość odnotowanych przez J. Suszę cudów występuje w latach 1665—1684 (tabela I). Jak wynika z księgi, w okresie kiedy obraz znajdował się poza swym stałym miejscem pobytu w Chełmie (1650—1654 i 1657—1660) było mniej wydarzeń cudownych. Okres największego nasilenia opisywanych łask przypada wtedy, gdy na Ziemi Chełmskiej nie było żadnych zamieszek wojennych. Wierni przyswajając sobie ten model wierzenia, jaki przekazywano w nauczaniu kościelnym,

¹¹⁸ J. J. Kopeć, *Uwarunkowania historyczno-kulturowe czci Bogarodzicy w polskiej religijności*, w: *Religijność ludowa, ciągłość i zmiana*, Wrocław 1983 s. 62.

¹¹⁹ Z. Bania, S. Kobielus, *Jasna Góra*, Warszawa 1983 s. 40.

¹²⁰ Por. A. Fridrich *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, Kraków 1903—11 t. I—IV; *Księga Pamiątkowa Marjańska ku czci pięćdziesięciolecia dogmatu o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny*, Lwów 1905 t. I—II; W. Malej, *Koronowane obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Warszawa 1958 ss. 36; E. Nowakowski, (Wacław z Sulgustowa), *dz. cyt.*, ss. 842.

¹²¹ J. Susza, *dz. cyt.*, Cd nr 158—180.

¹²² *Tamże*, Cd nr 12—16, 54, 137, 219, 252, 260 i inne.

nadawali mu jednak swoisty wyraz, wzbogacając w elementy ludowego poglądu na świat¹²³. Opis cudów w księdze *Phoenix* daje pewien wgląd w ówczesną strukturę wiary religijnej ludu a także mentalności i zwyczajów. Prosząc Matkę Boską Chełmską o pomoc często zwracano się „do Obrazu”¹²⁴. Następuje tu pewne urzeczowienie mocy Matki Bożej. Wierzone, że dotknięcie obrazu ewentualnie ucałowanie go — leczy. Kawałeczkom drewna z obrazu przypisywano niezwykłą, cudowną moc. Podawano je wraz z winem chorym, wrzucano do ognia dla ugaszenia pożaru itp. Była to pozostałość dawnych rytów rewitalizacyjnych¹²⁵.

1. Rodzaje cudownych wydarzeń

W obliczu zła, które zagraża człowiekowi i napawa go lękiem, którego pokonanie przekracza jego naturalne możliwości, oczekuje on pomocy, która „przychodzi z góry”¹²⁶.

Największa ilość cudów, notowanych przez J. Suszę dotyczy zdrowia ludzkiego. Stanowią one 3/4 liczby cudów opisanych w księdze, a najliczniejsze są przypadki powrotu do zdrowia: 1640—1650 i 1665—1685, najmniej zaś liczne w latach 1616—1640 i 1650—1665. J. Susza dokładnie wymienia choroby, które uleczyła cudowna moc związana z obrazem. Przeważają choroby, które charakteryzują się bólem ogólnym całego ciała, a których nazwy nie zostały dokładnie podane. Lista wymienionych w opisie chorób świadczy o tym jakie choroby były uciążliwe dla ludzi w tym okresie. Najliczniejsze są przypadki uzdrowień z gorączki, następnie z bólu kończyn, bólu głowy. Liczne są także uzdrowienia z „febry” (jej odmiany to „tercja” i „quartana”), od różnego rodzaju wrzodów, „kaduka” (epilepsii), bólu oczu i ślepoty, „goździca” (reumatyzmu), „kolki” (kolka nerkowa i żółciowa) i bólu zębów. Mniej liczne to uzdrowienia z „puchliny” (puchlina brzuszna — wodobrzusze), „paraliżu”, odzyskanie słuchu, mowy, pamięci, rozumu; wyleczenie z „dusznic”, „żółte choroby” (żółtaczką), „dyssenterii krwawej” (cierwonka) i „ospy”. Wiele cudownych wydarzeń odnotowanych w źródłach wiąże się z porodem dziecka. Kobiety, w chwili porodu upatrywały ratunek dla siebie w pomocy boskiej, która zgodnie z ich przeświadczeniami łagodziła ból i przyczyniała się do urodzenia zdrowego dziecka. Również kobieta nieplodna, po modlitwie

¹²³ Por. A. Witkowska, *Kulty pątnicze piętnastowiecznego Krakowa. Z badań nad miejską kulturą religijną*, Lublin 1984 s. 31.

¹²⁴ J. Susza, *dz. cyt.*, Cd nr 227, 234 i inne.

¹²⁵ Por. A. Witkowska, *dz. cyt.*, s. 219.

¹²⁶ Z. J. Zdybicka, *Rola religii w kształtowaniu osobowego modelu kultury*, „W Drodze” 1983 nr 1—2 s. 144.

przed cudownym obrazem, mogła urodzić dziecko¹²⁷. Do pomocy Matki Boskiej Chełmskiej uciekano się również w nagłych wypadkach. Dotyczyły one ratowania tonących, a jednostkowo uratowania na polu bitwy, przeżycia po wypiciu trucizny, szczęśliwej ucieczki przed wrogiem, uratowania dziecka, które poniosły konie w powozie, zachowania zdrowia mimo upadku z konia, uratowania od złamania ręki itp. W opisanych nagłych wypadkach wystarczył okrzyk: „Matko Boska Chełmska ratuj!”, a przychodziła pomoc, choć życie „wisiało już na włosku”¹²⁸. Tak było np. w przypadku chłopki, nad którą kat trzymał już topór, ale okrzyk zwrócony do jej Patronki, cudownie wybawił ją od śmierci¹²⁹.

Wśród opisywanych przez J. Suszę zdarzeń, dużą liczbę stanowią cudowne uzdrowienia zwierząt. Wśród nich najwięcej bo 13 przypadków (na 16 notowanych) dotyczy zdrowia konia. Świadczy to o wielkiej wartości jaką w gospodarstwie przedstawiał koń. Zamawiano nawet mszę z prośbą o zdrowie dla tego zwierzęcia¹³⁰. W omawianej grupie wydarzeń są także uzdrowienia bydła oraz owiec.

Po cudach związanych ze zdrowiem, drugą grupę pod względem liczebności stanowią cudowne wydarzenia na polu bitwy. Największą ilość przekazanych przez J. Suszę opisów cudów w tej grupie miała miejsce w przedziałach lat 1650—1660, 1665—1675 oraz 1680—1685. Były to okresy wojen z Rosją i Turcją. Dzięki cudownym wydarzeniom na polu bitwy (szczególnie pod Beresteczkiem), Matka Boska Chełmska zyskała nazwę „Wojennej”. Wierni zwracali się do Matki Boskiej Chełmskiej z prośbą o pomoc w sytuacjach zupełnie beznadziejnych. Jej cudowna ingerencja, mogła nawet przywrócić do życia umarłych. J. Susza opisał 14 wypadków powrotu do życia zmarłych dzięki modlitwie najbliższych. Dziesięć opisanych przypadków miało miejsce w latach od 1665 do 1675 r.

Przypisywano również Matce Boskiej Chełmskiej moc powstrzymywania zarazy. Dzięki modlitwie błagalnej zaraza bywała powstrzymana, a chorzy uleczeni. Zdarzało się to podczas epidemii w latach 1628—1629. Kropienie domów wodą święconą we wsi Strzelce oraz modlitwą powstrzymały zarazę¹³¹. W świadomości religijnej ludzi XVII w. była żywa wiara w złe duchy, strachy i czary. Księga J. Suszy odnotowuje po kilka takich przypadków, w których nastąpiły uleczenia mocą cudownej interwencji Matki Boskiej Chełmskiej¹³². Przypisywano jej także moc gaszenia pożarów, np. w czasie pożogi w Chełmie w 1654 r.¹³³ Po zwróceniu się o po-

¹²⁷ J. Susza, dz. cyt., Cd nr 426.

¹²⁸ Tamże, Cd nr 288, 415, 471.

¹²⁹ Tamże, Cd nr 370.

¹³⁰ Tamże, Cd nr 699.

¹³¹ Tamże, Cd nr 6.

¹³² Tamże, np Cd nr 89, 101, 102, 112, 285, 519.

¹³³ Tamże, Cd nr 208.

moc boską i wstawiennictwo Matki Boskiej Chełmskiej odnajdywano również rzeczy skradzione — jak o tym pisze J. Susza¹³⁴.

Matka Boska Chełmska swoją mocą, jak to można sądzić na podstawie księgi *Phoenix* mogła wpłynąć na przyjęcie katolicyzmu przez członków innych wyznań chrześcijańskich. Podano tam trzy wypadki zmiany wyznania, z których dwa dotyczyły przejścia z protestantyzmu a jeden z prawosławia na katolicyzm¹³⁵. Podważa to tezę E. Ciupaka, że w miejscach peryferyjnych pod względem religijno-narodowościowym, wśród cudów na pierwszym miejscu wysuwa się nawracanie osób innej wiary czy wyznania¹³⁶. Teza E. Ciupaka nie przystaje do rzeczywistości jeżeli chodzi o pogranicze katolicyzmu i prawosławia na Chełmszczyźnie. Dwa wyżej wspomniane wypadki konwersji na katolicyzm miały miejsce po widzeniu we śnie Matki Bożej, która nakazywała śniącym modlić się w kościołach katolickich, a szczególnie przed obrazem Matki Boskiej Chełmskiej¹³⁷. W kilkunastu wypadkach podczas snu polecała Ona modlitwę przed Jej obrazem, bądź podróż do chełmskiego sanktuarium — w zamian za co wierzący miał otrzymać łaski. Jednostkowo oglądani we śnie starzec¹³⁸ i zakonnik¹³⁹ nakazywali pielgrzymkę do świątyni chełmskiej.

Cudowny obraz widywano nie tylko w czasie snu. J. Susza pisze, że postać Matki Boskiej Chełmskiej widziano nad wojskiem walczącym pod Beresteczkiem. Szlachcianka z Brześcia Litewskiego widziała ten cudowny obraz na drzewie¹⁴⁰. Podobnych przypadków było kilka. Wierzono wówczas, że sam cudowny obraz mógł przepowiadać. W 1660 r. kilka osób, które były przed obrazem w chełmskiej katedrze, ujrzały dymy idące od obrazu, co według nich miało zapowiadać zwycięstwo wojska polskiego nad rosyjskim, którym dowodził Chowański¹⁴¹. W innym opisywanym przez J. Suszę przypadku, gdy w szlacheckiej rodzinie zmarł syn, Matka Boża przepowiedziała urodzenie następnego dziecka¹⁴².

W Księdze *Phoenix* opisane są przypadki troski Matki Bożej o obraz chełmski. W proroczym śnie miała doradzać złotnikowi jak dopasować srebrną sukienkę do Jej obrazu¹⁴³. J. Susza pisze, że Matka Boska Chełmska pomogła mu uratować obraz przed ści-

¹³⁴ Tamże, np Cd nr 284, 293.

¹³⁵ Tamże, Cd nr 377, 515, 524.

¹³⁶ E. Ciupak, *Socjologia cudu i pielgrzymek w Polsce*, „Euhemer” 1964 nr 2 s. 55—56.

¹³⁷ J. Susza, dz. cyt., Cd nr 515, 524.

¹³⁸ Tamże, Cd nr 446.

¹³⁹ Tamże, Cd nr 600.

¹⁴⁰ Tamże, Cd nr 355.

¹⁴¹ Tamże, Cd nr 253.

¹⁴² Tamże, Cd nr 295.

¹⁴³ Tamże, Cd nr 255.

gającymi go żołnierzami szwedzkimi¹⁴⁴. W 1638 r. Jej interwencja zapobiegła pożarowi katedry chełmskiej¹⁴⁵.

Otd kompletny zestaw grup cudów, oparty na treści księgi *Phoenix*.

- I Uzdrawienia
- II Pomoc przy porodzie
- III Uzdrawienia zwierząt
- IV Uratowanie życia w nagłych wypadkach
- V Pomoc na polu bitwy
- VI Wskreszenie po śmierci
- VII Uratowanie od zarazy
- VIII Uratowanie od pożaru
- IX Uwolnienie od czarów
- X Uwolnienie od czarta
- XI Uwolnienie od strachów
- XII Uratowanie od gwałtu
- XIII Uratowanie od błędzenia
- XIV Obrona przed kradzieżą
- XV Uratowanie od niesprawiedliwych kar
- XVI Zmiana wyznania
- XVII Cuda związane z samym obrazem
- XVIII Zapowiedź urodzenia dziecka

Wymienione grupy cudownych interwencji Matki Boskiej Chełmskiej nie są zestawione zbyt precyzyjnie. Niektóre grupy bądź ich części, można było przyporządkować innym.

2. Osoby doznające cudownych łask

W księdze J. Suszy *Phoenix* najwięcej cudów za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej, doznały osoby ze stanu szlacheckiego (296 wydarzeń), następnie chłopci (255 wydarzeń), znacznie mniej duchowni (byli wśród nich, zwłaszcza greko-katolicy) wraz ze swoimi żonami i dziećmi (57 wydarzeń), mieszczenie (52 wydarzenia), służba (17 wydarzeń) i żołnierze — o nieokreślonym przez autora pochodzeniu społecznym (4 wydarzenia). Cuda, których doznali członkowie stanu szlacheckiego dotyczą głównie zdrowia, następnie pomocy na polu bitwy, ratowania życia w nagłych wypadkach, pomocy przy porodzie i uzdrawienia zwierząt. Uzdrawienia ludzi dotyczą głównie takich chorób jak: ból rąk i nóg, ból głowy. Chłopci byli najczęściej uzdrawiani z chorób rąk i nóg, febry, gorączki, oczu. Cuda nie związane ze zdrowiem u chłopów dotyczą uwolnień od czarta i wskreszeń.

¹⁴⁴ *Tamże*, Cd nr 235.

¹⁴⁵ *Tamże*, Cd nr 15.

Zdecydowanie większa liczba łask cudownych notowanych w księdze J. Suszy dotycząca szlachty może wynikać z kilku przyczyn. Pierwsza to ta, że cuda przepisywane były z księgi, do której sami zainteresowani wpisywali zdarzenia, ponieważ umieli przynajmniej w części pisać. Do Chełma przysyłano także z daleka opis doznanych łask¹⁴⁶. Chłopi natomiast, jako niepiśmienni, zaznawali o zdarzeniu przed duchownymi, co stanowiło pewną przeszkodę dla nich nie przywykłych do kontaktów z przedstawicielami wyższego stanu. Innym powodem dla którego obdarowani cudem i należący do szlachty wpisywali się chętnie do księgi cudów to ten, że chcieli oni swe nazwisko znaleźć w księgach wydawanych drukiem. J. Susza, pisząc swoje dzieło mógł wybrać więcej cudów dotyczących szlachty, aby nadać większą rangę saktuarium w Chełmie. W księdze wymienieni są członkowie rodzin magnatów, jak Sapiehowie¹⁴⁷ i Tyszkiewiczze¹⁴⁸. Ilość notowanych cudów dotyczących szlachty zwiększa się szczególnie po bitwie beresteckiej i wędrówce obrazu z obozem królewskim (Warszawa ... Lwów, Kamieniec), a także po okresie gdy przebywał on w kaplicy królewskiej a Jan Kazimierz za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej został cudownie uzdrowiony¹⁴⁹. Z tych powodów, miejscowości z których pochodziła szlachta doznająca cudownych łask są bardziej rozrzucone po Polsce niż miejscowości z których pochodzili chłopci.

O wiele mniej notowanych wydarzeń cudownych w porównaniu ze szlachtą i chłopami, dotyczy duchowieństwa i mieszczan. Większa ilość cudownych łask dotyczących duchowieństwa w porównaniu z mieszczaństwem może wynikać z kilku powodów. Pierwszy to ten, że duchowni doznający cudów to w większości greko-katolicy, wraz z żonami i dziećmi. Wśród nich obraz był bardziej znany, ponieważ znajdował się w katedrze grekokatolickiej. Powodem mniejszej liczby cudów związanych z mieszczaństwem, mogła być mała ilość miast na tych terenach, a także powszechne w tym okresie zmniejszanie się liczby ludności miejskiej. Poza tym należy wziąć pod uwagę fakt dużej ilości Żydów w miastach. Z duchownych katolickich wśród obdarowanych cudem wymienieni są m. in. biskupi: Andrzej Leszczyński — bp chełmiński później abp gnieźnieński, Jerzy Tyszkiewicz — bp wileński i Aleksander Sapieha — bp żmudzki¹⁵⁰.

¹⁴⁶ *Tamże*, np. Cd nr 12, 16, 54, 137, 219, 252.

¹⁴⁷ *Tamże*, Cd nr 128.

¹⁴⁸ *Tamże*, Cd nr 196.

¹⁴⁹ *Tamże*, Cd nr 189.

¹⁵⁰ *Tamże*, Cd nr 93, 189, 256, 258, 260.

3. Oddziaływanie przestrzenne cudownego obrazu

J. Susza wymienia miejscowości, z których pochodziły osoby doznające cudownych łask. Ich rozmieszczenie na mapie wyznacza zasięg oddziaływania cudownego obrazu Matki Boskiej Chełmskiej. Osoby, z którymi związane są wydarzenia cudowne pochodziły z 208 miejscowości. Spośród nich na mapie z 1856 r.¹⁵¹ można odnaleźć 156 miejscowości. Większość z nich (tj. 118) położona jest na obszarze, który ograniczają miasta: Luboml, Hrubieszów, Zamość, Lublin, Ostrów, Włodawa. Kult cudownego obrazu Matki Boskiej Chełmskiej promieniował więc przede wszystkim na społeczność regionalną. Nie brak jednak i osób z różnych miast Polski, takich jak: Sambor, Warszawa, Kraków, Wilno i Pińsk. Przy czym, jak zaznaczono, miejscowości z których pochodziły osoby ze stanu szlacheckiego doznające cudownych łask, są bardziej rozrzucone przestrzennie niż miejscowości z których pochodzili chłopci. Spośród wszystkich miejscowości zanotowanych w *Phoenix*, najwięcej osób doznających cudownych łask pochodziło z samego Chełma, co stanowi około 14% (100 przypadków) spośród całej liczby. Spośród innych miejscowości liczebnością osób, które doznały cudownych łask wyróżniają się: Sielec (16 przypadków), Grabowiec (10 przypadków), Serebryszcze (8 przypadków), Rakołupy (8 przypadków). Obszar oddziaływania obrazu chełmskiego graniczył z obszarami, na które oddziaływały w tym okresie inne cudowne obrazy, jak w Sokalu, Lublinie czy Kodniu.

4. Sposoby uzyskiwania łaski

a) Odległość i czas

Łaskę Matki Boskiej Chełmskiej można było właściwie otrzymać w każdym miejscu. Potrzebujący pomocy wyprasali ją jednak najskuteczniej w chełmskim sanktuarium przed cudownym obrazem. Najkorzystniejszym był dzień święta Matki Boskiej Chełmskiej tj. dn. 8 września. Przykładem może być wskrzeszenie zmarłego dziecka w dniu „Festu Najświętszej Panny Narodzenia”¹⁵². Przed obraz zamoszono obłożnie chorych¹⁵³. Chorej na „goździc” chełmskiej mieszczone ścinano „kołtun” przed cudownym obrazem¹⁵⁴. W księdze J. Suszy odnotowano najwięcej przypadków upraszania łaski

¹⁵¹ Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów na 1: 300 000, Paryż 1859.

¹⁵² J. Susza, dz. cyt., Cd nr 582.

¹⁵³ Tamże, Cd nr 286, 374, 404, 527.

¹⁵⁴ Tamże, Cd nr 125.

poza chełmskim sanktuarium, zwłaszcza w dniu 8 września. Przykładem może być modlitwa o uzdrowienie chłopca z Brzeźna, dotkniętego ślepotą¹⁵⁵.

b) Formy prośby o łaski

O łaskę Matki Boskiej Chełmskiej proszono w różny sposób. W chełmskim sanktuarium była to najczęściej modlitwa przed cudownym obrazem. Polecano się wtedy w opiekę i proszono o interwencję¹⁵⁶. Zamawiano także specjalne msze w intencji osób, które potrzebowały pomocy. Przykładem może być msza o zdrowie chorego dziecka, które przyniesiono do sanktuarium przed cudowny obraz¹⁵⁷. O łaskę cudu proszono także leżąc krzyżem przed obrazem. W 1631 r. Aleksander Sanguszko leżąc krzyżem przed obrazem prosił o zdrowie dla swojej żony Katarzyny z Uchańskich¹⁵⁸. Sprzyjające uzyskaniu łaski było ucałowanie samego cudownego obrazu. Zwykle odbywało się to podczas podróży J. Suszy z obrazem. I tak, ucałowanie obrazu uleczyło chorą na zęby arendarkę z Końskowoli i chorego na żołądek zakonnik z Lublina¹⁵⁹. Formą proszenia o łaski było także ofiarowywanie wot do sanktuarium¹⁶⁰. Zapisano jednostkowy przypadek złożenia ofiary na śpiewy do Matki Boskiej Chełmskiej, dla uproszenia łask¹⁶¹. Ponieważ sam obraz otaczano czcią, to niezwykłą skuteczność jak podaje J. Susza miały kawałeczki drewna wycięte z cudownego obrazu. Szlachta z Ziemi Chełmskiej miała taki kawałeczek cyprysowego drewna z obrazu zaszyty w swoją chorągiew i była przekonana, że temu zawdzięczała swoje męstwo w bitwie pod Chocimem w 1673 r.¹⁶². Wino pomieszczone z mielonymi cząsteczkami drewna lub płótna obrazu leczyło różne choroby takie jak: gorączka, bóle głowy, a rodzącej szlachciance miały dopomóc w szczęśliwym urodzeniu dziecka¹⁶³. Przeżegnanie konia kawałeczkiem drewna z cudownego obrazu spowodowało jego uzdrowienie¹⁶⁴. Wrzucenie tych kawałeczków do ognia powodowało ugaszenie szalejącego żywiołu¹⁶⁵. Moc miała także woda święcona, którą obmywano ciało¹⁶⁶, kropiono

¹⁵⁵ Tamże, Cd nr 682.

¹⁵⁶ Tamże, np. Cd nr 470, 656, 694.

¹⁵⁷ Tamże, Cd nr 219.

¹⁵⁸ Tamże, Cd nr 12.

¹⁵⁹ Tamże, Cd nr 186, 187.

¹⁶⁰ Tamże, np. Cd nr 55, 202.

¹⁶¹ Tamże, Cd nr 13.

¹⁶² Tamże, Cd nr 490.

¹⁶³ Tamże, Cd nr 184, 250, 324, 506, 692.

¹⁶⁴ Tamże, Cd nr 514.

¹⁶⁵ Tamże, Cd nr 249.

¹⁶⁶ Tamże, Cd nr 14.

chorego konia¹⁶⁷, odmawiając przy tym modlitwę do Matki Boskiej Chełmskiej. W *Phoenix* zanotowano również inne sposoby uzyskiwania łaski. Można ją było otrzymać po obietnicy odbycia pielgrzymki do cudownego obrazu Matki Boskiej Chełmskiej — niejednokrotnie pieszej. I tak, duchowny z Jezierzan koło Włodzimerza, po przyrzeczeniu odbycia pielgrzymki do sanktuarium w Chełmie, został cudownie uleczony¹⁶⁸. Matka Boska Chełmska ukazuje się kilkunastokrotnie w opisywanych wypadkach i każe odbyć podróż do Chełma, w zamian za to obiecuje łaski¹⁶⁹. Odnotowano także, że prawosławnej wieśniaczce z Zadubca koło Hrubieszowa, Matka Boska we śnie nakazywała spowiadać się u unitów i zmienić wiarę¹⁷⁰. W nagłych wypadkach cudowną łaskę można było otrzymać po okrzyku: „Matko Boska Chełmska ratuj!”¹⁷¹.

Osoba, która znalazła się w potrzebie, zwykle sama — jak pisze J. Susza, ofiarowywała się w opiekę Matki Boskiej Chełmskiej. Oddają to takie zwroty jak np. „płaczem rzewliwym do Obrazu Świętego Chełmskiego uciekła się ...”¹⁷², „do Najświętszej Panny westchnął ...”¹⁷³, „Matki miłosierdzia pokornie i nabożnie wezwawszy do Chełma obrzekał”¹⁷⁴. Często jednak, gdy sama choroba na to nie pozwalała, proszący o cud bywał oddawany w opiekę Matki Boskiej przez innych. Najczęściej bywała to rodzina; w przypadku chorego dziecka ojciec lub matka, w przypadku chorego brata — siostra, a chorego męża — żona (i odwrotnie)¹⁷⁵. Czasami takiego aktu ofiarowania proszącego o cud dokonywały osoby spoza rodziny np. zakonnicy, księża¹⁷⁶. Służba polecana była w opiekę przez swoich chlebodawców¹⁷⁷. Zanotowano także jednostkowy przypadek ofiarowania swojego poddanego przez pana¹⁷⁸. Wspomniano również, że we wsi Bukowa z prośbą o łaski zwracali się sąsiedzi¹⁷⁹. W 1629 r. w czasie zarazy, cała wieś Strzelce „ofiarowała się do Obrazu Chełmskiego”¹⁸⁰.

O interwencję Matki Boskiej Chełmskiej prosili wierni także w sprawach doczesnych, majątkowych a zwłaszcza inwentarza domowego. Pod opiekę Matki Boskiej oddawano konie a jednostkowo bydło i owce. Zanotowano nawet odprawianie mszy przed cudow-

¹⁶⁷ *Tamże*, Cd nr 474.

¹⁶⁸ *Tamże*, Cd nr 663.

¹⁶⁹ *Tamże*, np. Cd 315, 351, 600.

¹⁷⁰ *Tamże*, Cd nr 515.

¹⁷¹ *Tamże*, np. Cd nr 629, 603.

¹⁷² *Tamże*, Cd nr 696.

¹⁷³ *Tamże*, Cd nr 665.

¹⁷⁴ *Tamże*, Cd nr 654.

¹⁷⁵ *Tamże*, np. Cd nr 621, 624, 679.

¹⁷⁶ *Tamże*, np. Cd nr 671, 668.

¹⁷⁷ *Tamże*, np. Cd nr 539.

¹⁷⁸ *Tamże*, Cd nr 503.

¹⁷⁹ *Tamże*, Cd nr 666.

¹⁸⁰ *Tamże*, Cd nr 6.

nym obrazem z prośbą o zdrowie dla konia¹⁸¹. Z przedmiotów materialnych plectano w opiekę rzeczy a podczas pożarów — domy i gospodarstwa.

5. Podziękowania za łaski

Najpowszechniejszą formą podziękowania za doznane łaski były modlitwy do Matki Boskiej Chełmskiej. Liczne były też pielgrzymki piesze i konne. Często składano wota: świece¹⁸², tabliczki ze srebra¹⁸³, złota¹⁸⁴, biżuterię¹⁸⁵ i sprzęt kościelny¹⁸⁶. Król Jan Kazimierz po bitwie beresteckiej ofiarował zdobyczny buńczuk¹⁸⁷. Przed obrazem składano też chorągwie zdobyte w czasie walki. Moment składania chorągwi po bitwie beresteckiej przedstawia antepedium w kościele NMP w Chełmie¹⁸⁸. Gdy osoba doznająca łask nie dokonała podziękowania, wierzono, że spotka ją kara. Tak np. chłop z Kosopud został ukarany, jak sądzono, paraliżem ręki ponieważ nie ofiarował wot za otrzymane łaski.

6. Nazewnictwo Matki Boskiej Chełmskiej

Różnorodne nazwy Matki Boskiej Chełmskiej podane w księdze *Phoenix* ... były też zapewne używane przez wiernych proszących o łaski. Nazwa wiąże się często z samym obrazem; są więc takie określenia jak: Matka Panna Cudownego Obrazu, Obraz Ródcielki Bożej Chełmski, Chełmski Matki Bożej Obraz, Opiekunka Obrazu Świętego. Urzeczowienie mocy Matki Bożej oddają nazwy: Boski Klejnot, Święte Lekarstwo, Święty Obraz. Nazwy mają ścisły związek z nazwą miasta: Matka Boska Chełmska, Najświętsza Panna Chełmska, Chełmska Bogarodzica, Chełmska Lekarka. Określana jest jako patronka modlących się do niej: Patronka Chełmska, Patronka, Opiekunka.

7. Cuda za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej w XVIII w.

W księdze pt. *Koronacja cudownego obrazu* ... wydanej w 1780 r. staraniem bpa Maksymiliana Ryłły¹⁸⁹, oprócz opisów zapożyczo-

¹⁸¹ *Tamże*, Cd nr 699.

¹⁸² *Tamże*, Cd nr 202.

¹⁸³ *Tamże*, np. Cd nr 128, 188, 267, 312.

¹⁸⁴ *Tamże*, Cd nr 184, 204, 344.

¹⁸⁵ *Tamże*, Cd nr 113, 183, 149.

¹⁸⁶ *Tamże*, Cd nr 12.

¹⁸⁷ *Tamże*, cz. II roz. II par. II.

¹⁸⁸ S. Michalczyk, *dz. cyt.*, s. 95—100.

¹⁸⁹ M. Ryłło, *dz. cyt.*

nych od J. Suszy, znajduje się opis jedenastu cudów z lat 1696—1752. Pięć z nich dotyczy uzdrowienia (ogólne bóle ciała, bóle nóg, uratowanie dławiącego się dziecka); jeden cud dotyczy opieki nad rodzącą kobietą, jeden wskrzeszenia po śmierci, dwa pomocy w bitwie (chełmskiej szlachcie pod Podhajcami i przy obronie Zamościa przed Szwedami), cudownego przekazania pieniędzy na budowę kaplic, cudownego zabezpieczenia obrazu Matki Boskiej Chełmskiej przed pożarem. Jako formę podziękowania, dwa razy wymieniono odmawianie litanii loretańskiej przed obrazem Matki Boskiej Chełmskiej¹⁹⁰. Autor książki podaje, że od śmierci J. Suszy do 1752 r. zanotowano w księgach klasztornych ponad tysiąc cudów. Jednakże książki te zaginęły, prawdopodobnie zostały wywiezione przez wojsko carskie do Rosji wraz z całym archiwum.

III ANALIZA ŹRÓDEŁ Z XX W.

Analiza prośb i podziękowań Matce Boskiej Chełmskiej w XX w. jest możliwa na podstawie źródeł udostępnionych przez Parafię NMP w Chełmie. Są to: książki intencji mszalnych a także prośby i podziękowania pisane na kartkach, które wierni wrzucają do specjalnej skrzynki a odczytuje się je w pierwszą sobotę miesiąca na mszy zw. „precesem”. Książki intencji mszalnych obejmują lata: 1932—38, 1940—43, 1947—54, 1963—70, 1972—77. Wynika z nich, że odprawiono w tych latach 1483 mszy dziękczynnych. Kartki odczytywane na „precesie” pochodzą z lat siedemdziesiątych, wiele z nich nie ma dokładnej daty, dlatego też nie można ściśle określić miesiąca czy roku z którego pochodzą. Wszystkie kartki są anonimowe. Zamieszczone tam podziękowania i prośby kierowane były w różnych intencjach. Spośród przeanalizowanych 246 kartek, 6 to podziękowania, a 51 to podziękowania wraz z prośbami. Ogółem jest więc 57 podziękowań oraz 240 prośb. Wśród podziękowań z ksiąg intencji mszalnych i z kartek wydzielić można następujące grupy (obok grupy podano liczbę podziękowań):

1. Związane ze zdrowiem — 111
2. Za szczęśliwy poród — 9
3. Uratowanie życia (w nagłych wypadkach) — 7
4. Opieka w czasie wojny — 3
5. Wskrzeszenie zmarłego — 1
6. Ogólna opieka — 34
7. Różne łaski — 32
8. Pomoc — 3
9. Pocieszenie — 3
10. Powrót z więzienia — 4

¹⁹⁰ Tamże, Cd nr VII, X.

11. Opieka nad rodziną — 23
12. Pomoc w nauce — 23
13. Pomoc w pracy i poprawa warunków bytu — 12
14. Opieka nad zbiorami — 4
15. Opieka nad sprawami kościoła — 2
16. Powrót do wiary — 3.

Utworzone grupy podziękowań nie są zestawione zbyt precyzyjnie. Niektóre bowiem elementy tych grup mogłyby wchodzić do innych. Takie zestawienie konieczne było dla wyeksponowania charakterystycznych cech.

W księdze intencji mszalnych wymieniono 99 miejscowości, z których pochodziły osoby składające ofiary pieniężne na msze dziękczynne. Większość tych osób to mieszkańcy Chełma, którzy zamówili 667 mszy, co stanowi ok. 73% wszystkich mszy dziękczynnych. Procent ten prawdopodobnie byłby wyższy, gdyby przy wszystkich zamówionych mszach dziękczynnych podano nazwy miejscowości. Z pozostałych miejscowości liczbą zamówionych mszy dziękczynnych wyróżniają się: Strupin Duży (23), Serebryszcze (21), Bezek (12). Miejscowości te rozmieszczone są w promieniu kilkunastu kilometrów od Chełma. Na podstawie mapy można stwierdzić, że miejscowości z których proszono o msze dziękczynne zającają się pomiędzy Bugiem i Wieprzem w figurze, której linie wyznaczają: Hrubieszów, Zamość, Biskupice, Cyców i Osowa. Miejscowości leżące poza tą figurą rozrzucone są po całej Polsce. Są to m. in. Zabrze, Wrocław, Słupsk, Sosnowiec, Warszawa, Poznań, Szczecin.

Prośby do Matki Boskiej Chełmskiej wyrażone są na kartkach dziękczynno-błagalnych składanych przez wiernych w kościele Najświętszej Marii Panny. Na 246 kartkach zawarto 343 prośb. Wyróżniają się następujące grupy (obok podano liczbę prośb):

1. Zdrowie — 86
2. Pomoc w czasie porodu — 9
3. Opieka — 66
4. Pomoc w doborze partnera do małżeństwa — 6
5. Opiekę nad rodziną — 33
6. Szczęśliwe podróże — 4
7. Pomoc, ogólnie — 7
8. Pomoc w trudnych sytuacjach i ważnych sprawach — 11
9. Pomoc w ciężkich chwilach — 25
10. Wytrwanie w wierze — 17
11. Pomoc w nauce — 30
12. Pomoc w pracy — 13
13. Łaska Boża — 4
14. Błogosławieństwo — 15
15. Błogosławieństwo dla ojczyzny

16. Zgoda i spokój wśród ludzi — 15

17. Zbawienie dusz w czyśćcu

Na kartkach błagalno-dziękczynnych, które odczytywane są w każdą pierwszą sobotę miesiąca, uwidacznia się zdecydowana przewaga prośb nad podziękowaniami. Świadczyć to może o charakterze indywidualnej religijności — w której wierzący częściej skłonny jest do proszenia o pomoc, niż do dziękowania. Niekiedy na podstawie kartek daje się wyróżnić pleć proszącego, pokrewieństwo osoby proszącej, a w wypadku prośby w czyjejs intencji również stosunek pokrewieństwa. W zdecydowanej większości z prośbami do Matki Boskiej o pomoc zwracają się kobiety. Są to matki i babki, które często proszą o pomoc w wychowaniu dzieci i wnuków, oraz o opiekę nad rodziną. O pomoc do Matki Bożej zwracają się również osoby, którym wydaje się, że same nie są zdolne do pokonania trudności. Dla niektórych (najczęściej babki), jest to jedyna forma wypowiedzenia dręczących kłopotów i zmartwień. Wierni traktują Matkę Bożą jako jedyną osobę, która pomoże w każdej sprawie i która nigdy nie zawiedzie.

IV PODSUMOWANIE

Analizując sytuacje w których zwracano się do Matki Boskiej Chełmskiej o pomoc, można wnioskować o tym, czym człowiek czuł się najbardziej zagrożony na tym terenie w opisywanych okresach¹⁹¹. Można wnioskować, że ludzie w XVII w. najbardziej obawiali się chorób, nagłych wypadków, wojen, pożarów, kradzieży, a nawet strachów i złych duchów. Człowiek XX w. nadal czuje się najbardziej zagrożony chorobami, nagłymi wypadkami. Dochodzą jednak w tym okresie nowe groźne sytuacje, a mianowicie: konflikty w rodzinie, w środowiskach nauki i pracy, konflikty z innymi, obojętność religijna. Rozwój cywilizacji nie zmniejszył poczucia zagrożenia człowieka. Można zaryzykować przypuszczenie, że ilość sytuacji w których człowiek czuje się zagrożony powiększyła się.

Powyższe wyniki badań kwestionują jednocześnie opinię E. Abramowskiego, który m.in. twierdzi, że stany zagrożenia wraz z rozwojem nauki i opanowywaniem przyrody będą się ciągle zmniejszały¹⁹². Te wyniki dowodzą również, że opanowywanie przyrody powoduje redukcowanie jednych stanów zagrożeń, a powstawanie innych, związanych ze zmienionymi warunkami. Uwidacznia się tu jednocześnie rola religii, która zdaniem E. Sapira pozwala prze-

¹⁹¹ Możliwość takiego wnioskowania można dostrzec u E. Abramowskiego, w: J. Szmyd, *Osobowość a religia*, Warszawa 1979 s. 157.

¹⁹² J. Szmyd, *dz. cyt.*, s. 157—158.

zwyciężyć poczucie niebezpieczeństwa i beznadziejności indywidualnego życia¹⁹³.

Analiza cudów, prośb i podziękowań prowadzi do wniosku o dostosowywaniu się religii do systemu kulturowego w zmieniających się okresach historycznych. Wraz ze zmianą systemu kulturowego, zakres pomocy Matki Bożej w jaką wierzą wierni ulega zmianom, mimo że treść tej pomocy pozostaje ta sama, bez względu na analizowanie epoki. Tak np. w XVII w. wierzono, że Matka Boska ma moc uwalniania od czarów, strachów, złych duchów — co było związane z ówczesnym systemem kulturowym, a w XX w. stwierdza się wiarę w moc pomagania w czasie nauki, pracy itp., co jest związane ze współczesnym systemem kulturowym. Funkcja przystosowania i rozwoju widoczna jest także w oddziaływaniu przestrzennym. Porównując dwie mapy, tj. mapę miejscowości skąd pochodziły osoby dziękujące za cudowne łaski i mapę miejscowości skąd pochodziły osoby zamawiające msze dziękczynne, widać zmiany w oddziaływaniu przestrzennym. W wyniku zmian politycznych doszło do przesunięcia granic co spowodowało, że poza zasięgiem oddziaływania obrazu Matki Boskiej Chełmskiej znalazły się tereny na wschód od Bugu. Natomiast na terenach między Bugiem a Wieprzem oddziaływanie odbywa się w zasadzie na stałym obszarze.

Analiza cudów, prośb i podziękowań prowadzi do innego jeszcze wniosku. W ciągu trzystu lat zmienił się obraz religijności indywidualnej. Dawniej, wzywając pomocy Matki Boskiej Chełmskiej, zwracano się najczęściej do „obrazu”. Rzeczy materialnej przypisywano boskie właściwości. Jak to widać na przykładzie badań, stan ten uległ zmianie. Współcześnie obraz Matki Boskiej Chełmskiej staje się źródłem odwołania się do pomocy boskiej. Rozwój religijności idzie więc, jak to można sądzić w kierunku uwewnętrznienia, pogłębienia teologicznego wiary.

Przeprowadzone powyżej rozważania wykazały, że rozumienie nadzwyczajnego wydarzenia jakim jest cud, jest zmienne i zależne od systemu kulturowego. To, co w XVII w. uważano za cud, może być dziś w niektórych przypadkach tłumaczone dobrze przyczynami naturalnymi. Istotne jest to, że człowiek niezależnie od poziomu wiedzy, wierzy w Opatrzność i ingerencję boską w zdarzenia i jego ludzkie życie.

Takie aspekty religijności jak analizowane cuda, prośby czy podziękowania są wyrazem pewnych potrzeb religijnych. Istnienie tych potrzeb religijnych wyraża się potrzebą opieki i wsparcia. Człowiek potrzebuje bowiem tej Opatrzności, gdy nie znajduje wystarczającej opieki i wsparcia w swym naturalnym otoczeniu¹⁹⁴.

¹⁹³ E. Sapiir, *Kultura, język, osobowość*, Warszawa 1978 s. 209.

¹⁹⁴ J. Szmyd, *dz. cyt.* s. 151.

JÓZEF STEFAŃSKI

Histoire du culte de l'icône de Notre-Dame de Chelm

Le sanctuaire de Góra Katedralna à Chelm, est un haut lieu particulier du culte marial. Les origines de ce sanctuaire qui remontent au Moyen-Age, sont étroitement rattachées à l'icône de Notre-Dame de Chelm. La provenance de cette icône ainsi que la date de sa présence à Chelm sont pratiquement inconnues; indirectement certaines sources indiquent le XIIIe siècle.

L'histoire de ce tableau a été décrite pour la première fois en 1648 par Jakub Susza dans son livre *Phoenix redivivus*. Jusqu'à l'Union de Brzesc, le culte de l'icône était lié à l'Eglise orthodoxe et plus tard à l'Eglise grécocatholique. L'icône a acquis une certaine notoriété lors de l'expédition militaire contre les Cosaques en 1651. La victoire à Beresteczko a été attribuée à l'intercession de Notre-Dame de Chelm. Le 15 septembre 1765, l'archevêque de Smolensk, Herakliusz Lisanski, a couronné cette icône. En 1875, après l'annulation de l'Union, la cathédrale et l'icône miraculeuse sont passées aux mains des orthodoxes. En 1915, l'armée russe a transporté le saint tableau à l'intérieur des terres de Russie, d'où il n'est jamais revenu. En 1938, Władysław Ukleja a peint une copie de cette icône, qui a été intégrée dans le maître-autel. Pendant la deuxième guerre mondiale, la cathédrale a appartenu aux Ukrainiens orthodoxes. Depuis le 27 septembre 1944, la cathédrale est utilisée par les catholiques; la copie de l'icône (celle de 1938) fait à nouveau partie du maître-autel.

Dans l'histoire du sanctuaire et du culte marial sur les terres de Chelm, les miracles et les grâces particulières accordées devant l'icône de Notre-Dame de Chelm, méritent une attention spéciale. Jakub Susza a noté, pour sa part, 693 miracles depuis le XIIIe siècle; d'après la description précise du Couronnement de l'icône miraculeuse remontant à 1780, 1000 miracles supplémentaires auraient été cités dans les livres du monastère. Ces livres sont aujourd'hui introuvables. Les livres comprenant les intentions de messes et les feuilles sur lesquelles les fidèles inscrivent leurs prières et leurs remerciements, constituent les sources contemporaines de toute étude faite sur le culte de Notre-Dame de Chelm.

Traduit par Elżbieta Jogała